

P. 66-200 2108

DE
ZELFMOORDER
EN ZIJN
BRUID.

EEN ROMANTISCH VERHAAL.

1831—1833.

DOOR

H. H. OTTENS

Van der Hoeck en Weyde, uitgever, Leiden.

R. 245.

AMSTERDAM,
J. G. KEMPER.
1841.

m 66 1126

De bibliotheekwereld omstreeks 1800 en de negentiende-eeuwse aanzetten voor een openbaar bibliotheekwezen

H. VAN GOINGA

Op bibliotheekgebied kon de negentiende eeuw een respectabele erfenis van haar voorganger in ontvangst nemen. De reeds bestaande bibliotheektypen kregen in de negentiende eeuw ruimschoots gelegenheid zich te ontplooiën en te differentiëren waarbij de dynamiek zich vooral in de tweede eeuwheft manifesteerde. Vlak voor de overgang naar de twintigste eeuw ontstond een nieuw bibliotheektype, de Openbare Bibliotheek, dat zeer succesvol zou blijken.

In het begin van de negentiende eeuw waren de economische omstandigheden weinig gunstig, hetgeen een krachtige ontwikkeling van het bibliotheekwezen in de weg stond. De periode van 1813 tot 1844 vertoonde weliswaar een bescheiden economische groei, maar deze werd gevolgd door een scherpe recessie. Het tij keerde echter na het midden van de eeuw toen de industrialisatie in Nederland op gang kwam, die grote gevolgen zou krijgen voor de boek- en papierproductie. Tussen 1847 en 1869 verdriedvoudigde de Nederlandse papierproductie dankzij de invoering van door stoom aangedreven machines. In de drukkerijen vonden nieuwe machines ingang, snelpersen en later stoompersen, aanvankelijk in de jaren vijftig aarzelend, maar vanaf 1870 in versneld tempo. Een enorme toename van drukwerk werd mogelijk en het aanbod van boeken en tijdschriften vertoonde steeds meer variatie. Nu kon het boek ook goedkoper worden.¹

Het aantal potentiële lezers nam toe door vermeerdering en verbetering van het onderwijs. Rond 1900 was analfabetisme een randverschijnsel geworden. De stijging van het aantal lezers was ook te danken aan de bevolkingsgroei: in 1815 telde ons land iets meer dan twee miljoen inwoners, in 1850 drie miljoen en in 1900 ruim vijf miljoen. Overigens betekende dit niet een evenredige toename van een koopkrachtig publiek, want de gemiddelde inkomens vertoonden nauwelijks groei en de werkloosheid was aanzienlijk. Pas rond 1880 is er duidelijk sprake van een vergroting van de markt voor drukwerk. Daaraan heeft onder meer de uitbreiding van het kiesrecht in 1887 en 1896 bijgedragen, waardoor meer mensen bij de politiek betrokken raakten en de politieke discussies volgden in de nu

dagelijks verschijnende kranten. De afschaffing van het zegelrecht op nieuwsbladen en advertenties, in 1869, heeft eveneens de verbreiding van lectuur aanzienlijk gestimuleerd.

In de laatste decennia van de negentiende eeuw vertoont Nederland een vitaal beeld van industriële, wetenschappelijke, artistieke en maatschappelijke vernieuwing,² die ook het bibliotheekwezen met een nieuw elan vervulde.³ Expansie, professionalisering en verscheidenheid kenmerkten op de drempel van de twintigste eeuw de Nederlandse bibliotheekwereld. Hoe anders was de situatie omstreeks 1800.

De erfenis: bibliotheektypen aan het einde van de achttiende eeuw

Globaal gezien zijn er omstreeks 1800 twee hoofdtypen bibliotheken te onderscheiden: institutionele bibliotheken en bibliotheken voortkomend uit particuliere initiatieven. De institutionele bibliotheken zijn weer onder te verdelen in bibliotheken van overheidswege, zoals koninklijke en hofbibliotheken, universiteitsbibliotheken, stadsbibliotheken en de bibliotheken van diverse overheidsorganen, en van andere instanties, zoals kerkelijke en kloosterbibliotheken, schoolbibliotheken en speciale bibliotheken van genootschappen. Tot de bibliotheken die hun bestaan te danken hebben aan particuliere initiatieven, behoren in de eerste plaats de privé-bibliotheken. Boekverkopers openden in de tweede helft van de achttiende eeuw commerciële leesbibliotheken. Daarnaast legden private organisaties zoals leesmusea en sommige leesgezelschappen boekencollecties aan. Aan het einde van de achttiende eeuw werden de eerste volksbibliotheken opgericht, waarbij de Maatschappij tot Nut van het Algemeen initiatiefnemer was.

Niet alle hier genoemde bibliotheektypen kunnen in deze korte inleiding de revue passeren. Naast de wetenschappelijke bibliotheken zal ik vooral aandacht besteden aan bibliotheekvormen die in de achttiende eeuw ontstonden en die hun grote bloei in de negentiende eeuw beleefden.

Wetenschappelijke bibliotheken: een taak van de overheid

Tot de belangrijkste wetenschappelijke bibliotheken in Europa behoorden meestal de koninklijke of hofbibliotheken waarvan vele in de loop van de negentiende eeuw uitgroeiden tot nationale bibliotheken. In de Republiek ontbrak echter een dergelijke bibliotheek. De stadhouderlijke bibliotheek die als enige voor deze rol in aanmerking had kunnen komen, bestond uit een betrekkelijk kleine collectie met het karakter van een privé-verzameling.⁴ Een voorbode van de toekomst van de wetenschappelijke bibliotheek bood Engeland rond het midden van de achttiende eeuw. Daar had het Parlement enkele belangrijke verzamelingen aangekocht die de

basis vormden voor de British Museum Library, de nationale bibliotheek. Vanaf haar oprichting in 1758 was deze bibliotheek een door de overheid gefinancierde en bestierde instelling. Als zodanig kreeg zij in de negentiende eeuw een voorbeeldfunctie, meer nog dan de Franse Koninklijke Bibliotheek die in 1792 door de volksvertegenwoordiging werd verheven tot Bibliothèque Nationale en die de meest prestigieuze bibliotheek van het land moest worden. Toch was het in eerste instantie het Franse voorbeeld dat in Nederland navolging vond. In 1798 – ons land was nog maar net een eenheidsstaat – werd het boekenbezit van de naar Engeland uitgeweken stadhouder Willem V ondergebracht in een Nationale Bibliotheek.⁵ Voor Nederland was dit een nieuw bibliotheektype met een nationaal boekenbezit dat gefinancierd en beheerd werd door de staat. In 1806 kreeg de bibliotheek het predicaat Koninklijk, dat ook na 1814 gehandhaafd bleef.

Behalve de instelling van een nationale bibliotheek werden in Frankrijk nog meer vernieuwingen op bibliotheekgebied doorgevoerd. Na de Franse Revolutie, in 1789, was het boekenbezit van koning, adel, kerken en kloosters in beslag genomen. Er werd een ambitieus plan ontworpen voor een grootscheepse herverdeling van het geconfiscerde boekenbezit. Dit plan voorzag in ten minste een bibliotheek in elk departement die voor iedereen open zou staan, kosteloos en met royale gebruiksmogelijkheden. Na enige experimenten met nieuwe bibliotheektypen belandde een deel van de in beslag genomen boeken uiteindelijk in de reeds lang bestaande stadsbibliotheken, de bibliothèques municipales. Het overgedragen boekenbezit bleef het eigendom van de nationale overheid en vormde de grondslag voor het staatstoezicht op de bibliotheken die deze boeken hadden verworven. Aan het einde van de Napoleontische periode telde Frankrijk ongeveer 150 van deze stedelijke boekerijen die dagelijks openstonden voor iedereen. Daarmee was Frankrijk het eerste land met Openbare bibliotheken. Overigens bleef het gebruik van deze bibliotheken, onder meer door het wetenschappelijk karakter van de collecties, in de praktijk beperkt tot de intellectuele elite.

Met het Franse beleid ten aanzien van bibliotheken kreeg men aan het begin van de negentiende eeuw ook in ons land te maken.⁶ In 1807 bracht Lodewijk Napoleon alle instellingen van hoger onderwijs onder zijn bestuur en ging zich actief bezighouden met de bibliotheken. Na de Franse tijd werd deze trend voortgezet in het Organiek besluit van 2 augustus 1815. De universiteiten van Groningen, Leiden en Utrecht werden landshogescholen.⁷ Vanaf dat moment vielen de instellingen van hoger onderwijs – en daarmee ook hun bibliotheken – definitief onder nationaal beheer.

De overheidsbemoeienis bleef echter voorlopig beperkt tot de Koninklijke bibliotheek en de overige wetenschappelijke bibliotheken. Boekerijen bij onderwijsinstellingen op lagere niveaus rekende zij bijvoorbeeld niet tot haar verantwoordelijkheden. Op gemeentelijke niveau vertoonde de overheid weinig interesse in de oude stadsbibliotheken. Aan het begin van de negentiende eeuw leidden deze een slapend bestaan, waar pas in

de tweede eeuwheft verandering in kwam. Datzelfde geldt voor de administratieve bibliotheken van landelijke, provinciale en stedelijke overheidsinstellingen.⁸

Schoolbibliotheken

Dankzij enige overgeleverde catalogi is bekend dat sommige Latijnse scholen reeds in de achttiende eeuw beschikten over een bibliotheek.⁹ Maar een verplichting om te zorgen voor een bibliotheek voor de school bestond er waarschijnlijk niet. Zo was bijvoorbeeld het onderwijs aan de Latijnse scholen voor Holland en West-Friesland geregeld bij de *School-Ordre* van 1625 die tot 1815 van kracht bleef.¹⁰ Maar geen van de voorschriften heeft betrekking op een schoolbibliotheek. Het is niet ondenkbaar dat bibliotheken bij Latijnse scholen voortkwamen uit particuliere initiatieven. Zeker geldt dit voor de bibliotheek bij een van de fundaties van de vrijvrouwe van Renswoude. Deze vermogende dame had een groot kapitaal nagelaten dat moest worden aangewend om opleidingsscholen voor hoger beroeps-onderwijs voor onvermogene jongens op te richten en in stand te houden. De jongens konden hier een opleiding krijgen in een breed scala van technische en kunstzinnige vakken. Van de Delftse fundatie is een bibliotheekcatalogus uit 1790 bekend.¹¹ Bibliotheken waren voor deze instellingen welhaast een vereiste, want waar moesten de armlastige pupillen anders hun wiskundige, natuurkundige en andere vakliteratuur vandaan halen?

Ook bij andere bibliotheektypen spelen particuliere initiatieven de hoofdrol. In dit opzicht had de achttiende eeuw, vooral in de tweede eeuwheft, enkele opmerkelijke vernieuwingen te zien gegeven.

Particuliere initiatieven

Rond het midden van de achttiende eeuw verscheen in de Republiek de genootschapsbibliotheek ten tonele. In de eerste plaats kunnen de bibliotheken van algemene wetenschappelijke genootschappen genoemd worden, zoals die van de in 1752 in Haarlem opgerichte Hollandse Maatschappij van Wetenschappen. Ook het Zeeuws genootschap (1768) en Teyler's Stichting (1778) legden bibliotheken aan. Bij de talloze meer gespecialiseerde genootschappen waren eveneens bibliotheekjes te vinden. Bekende voorbeelden zijn de bibliotheken van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde (1766), van het Leidse literaire genootschap Kunst wordt door arbeid verkregen (1766) en van het Amsterdamse genootschap Felix Meritis (1787).

Het gebruik van deze bibliotheken was meestal beperkt tot de leden van het genootschap. Een voorbode van de nieuwe tijd vormden het museum en de bibliotheek van Teyler's Stichting die beide openbaar waren. In 1826 stond deze bibliotheek op woensdag en zaterdag van 13 tot 16 uur open

voor alle inwoners van Haarlem. Ook niet-Haarlemse geleerden en buitenlanders konden in de bibliotheek terecht.¹²

Omstreeks 1750 ontstonden onder de hogere en brede burgerij particuliere leesgezelschappen als uiting van de groeiende behoefte naar meer en regelmatig lezen. De burger moest de werken die hij wilde lezen meestal zelf aanschaffen omdat de bestaande bibliotheken slechts beperkt toegankelijk waren en afgezien daarvan niet beschikten over die werken waaraan de achttiende-eeuwse verlichte burger behoefte had. De hoofdmoot van diens boekenconsumptie bestond, naast stichtelijk werk, uit tijdschriften, boeken over reizen, historische werken, pamfletten betreffende actuele zaken, bellettrie en onderhoudende literatuur.

In het verlengde van deze leesgezelschappen ontstonden vanaf omstreeks 1770 leesmusea of lees kabinetten met een eigen behuizing, waarin een collectie boeken en tijdschriften werd ondergebracht. De leesmusea kwamen vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw tot ontplooiing.¹³ Voor deze instellingen werd vaak een ballotagesysteem toegepast. Het waren besloten instituten ten behoeve van de leden en eventuele introducés.

Deze trend van het lezen zonder kopen, werd ook door boekverkopers uitgebaat door het inrichten van leesbibliotheken waar men tegen betaling boeken en tijdschriften kon lezen of lenen. Er waren deftige bibliotheken zoals die van de Haagse boekverkoper Hendrik Scheurleer Fz, opgericht in 1750, ondergebracht in een speciale ruimte met de mogelijkheid om ook ter plekke boeken en tijdschriften in te zien. Daarnaast waren er bescheiden winkelbibliotheken van kleine boekverkopers en boekbinders die alleen boeken verhuurden.

Een bijzonderheid van deze commerciële leesbibliotheken was dat zij zich presenteerden als 'publieke bibliotheken'.¹⁴ Nu was het gebruik van de term 'publiek' in verband met bibliotheken niet nieuw. Zo werd de Leidse universiteitsbibliotheek reeds in 1585 aangeduid als de 'publycke bibliothecke ofte librerie'. Maar hier werd publiek gebruikt in de zin van eigendom van de gemeenschap en door de overheid – in dit geval de stedelijke overheid – gefinancierd en beheerd. Van algemene toegankelijkheid was echter geen sprake. Het sleutelrecht was voorbehouden aan de professoren. Studenten konden alleen onder leiding van een hoogleraar gebruikmaken van de bibliotheek en dat nog alleen de twee dagen in de week dat de bibliotheek enkele uren open was. De leesbibliotheken echter stonden – zoals valt op te maken uit voorwoorden in catalogi en uit advertentieteksten – alle wekdagen open voor iedereen die de contributie en het leengeld kon betalen.

Zowel de leesgezelschappen als de leesbibliotheken zijn exponenten van het verlichte cultuur- en beschavingsideaal waarin deugd, goede zeden, kennis en algemene ontwikkeling voor burgers noodzakelijk werd geacht voor de ontwikkeling van een betere samenleving. Het lezen werd beschouwd als een van de voornaamste mogelijkheden voor het verwerven van de noodzakelijke deugden en kennis. In de laatste decennia van de

achttiende eeuw vond de opvatting ingang dat niet alleen de burgers maar alle leden van de maatschappij zich moesten kunnen ontplooien tot nuttige vaderlanders. Aan het eind van de achttiende eeuw richtte het particulier initiatief zich op bibliotheekvoorzieningen voor de minder bedeelden in de gemeenschap. De Maatschappij tot Nut van het Algemeen, opgericht in 1784, nam het voortouw bij de oprichting van de op charitatieve leest geschoeide volksbibliotheken. Deze richtten zich op 'min geoefenden' die door het lezen van goede boeken tevens 'nuttige kundigheden' konden verwerven. In 1794 opende de eerste volksbibliotheek in Haarlem haar deuren.¹⁵ Tot ongeveer 1840 had het Nut het monopolie op volksbibliotheken. Vanaf die tijd ontstonden op particulier initiatief talloze volksbibliotheken, ook op confessionele basis, protestants-christelijk zowel als rooms-katholiek.

Samenvattend kan gezegd worden dat aan het begin van de negentiende eeuw het bibliotheekbestel scherp gescheiden was in twee componenten. Enerzijds de wetenschappelijke bibliotheken – inclusief de stadsbibliotheken – die onder de verantwoordelijkheid van de overheid vielen en anderzijds de bibliotheken van allerlei instituties en de bibliotheken die voortkwamen uit particulier initiatief waarvoor de overheid in geen enkel opzicht aansprakelijkheid accepteerde. Dat bibliotheken die niet bestemd waren voor wetenschapsbeoefenaren, gefinancierd zouden kunnen worden uit belastinggelden, was in Nederland omstreeks 1850 nog ondenkbaar. Dat lag anders in Engeland en de Verenigde Staten van Amerika waar omstreeks 1850 de 'free' ook wel 'public library' opgang maakte.

De Openbare Bibliotheek

In Engeland had het Parlement in 1850 de Public Library Act aangenomen, waarbij gemeenten in staat werden gesteld een klein percentage van de belastinggelden te besteden aan het in stand houden van een openbare bibliotheek, een free library. De kiezers konden rechtstreeks hun stem uitbrengen over het voorstel tot instelling van zo'n bibliotheek in hun stad. Viel de stemming positief uit dan konden zij – iedereen zonder onderscheid – gratis gebruikmaken van deze overheidsvoorziening.

In de jaren 1850-1860 waren in Nederland enkele enthousiaste aanhangers te vinden van een Nederlandse variant op de public librarygedachte. Een van hen, mr. B.W.A.E. baron Sloet tot Oldhuis, stelde in 1851 in de Tweede Kamer voor om naar Engels voorbeeld een bepaling in de gemeentewet op te nemen die deze de mogelijkheid gaf een bibliotheek op te richten.¹⁶ Het voorstel haalde het niet. Men stond weliswaar niet afwijzend tegenover de idee van een bibliotheek voor iedereen, maar dat moest aan het particulier initiatief worden overgelaten, dat was geen zaak voor de gemeenten.

In dit debat over de wenselijkheid van free libraries naar Engels voorbeeld

mengde zich ook de bekende Amsterdamse antiquaar Frederik Muller.¹⁷ Wat hem aansprak in de free libraries – en trouwens ook in de public libraries in de Verenigde Staten – was dat zij ‘voor den meer beschaafden zowel als voor het volk’ toegankelijk waren en dat zij beide groeperingen genoeg te bieden hadden. Maar in een klein taalgebied als Nederland achtte hij dat niet haalbaar. Een ontwikkeld publiek moest in Nederland ook de beschikking kunnen hebben over buitenlandse letterkunde.¹⁸ Bibliotheekvoorzieningen voor het volk, dat zijn eigen lectuursoorten had, moesten volgens Muller worden overgelaten aan het particulier initiatief. Voor de meer beschaafden zouden er leeskabinetten moeten komen met lagere abonnementsstarieven dan de bestaande leesmusea die zo’n 25 gulden per jaar vroegen. Van harte steunde hij in de jaren 1858-1859 de oprichting van het Rotterdamsche Leeskabinet dat ‘goede lectuur voor hoogere en mindere klassen’ zou bieden voor ten hoogste tien gulden per jaar.¹⁹

Tegen het einde van de negentiende eeuw kwam de openbare bibliotheek opnieuw ter discussie. Het ging niet alleen over de vraag of bibliotheken voor niet-wetenschappelijke doeleinden wel een taak van de overheid waren, maar ook over de vraag voor wie door de overheid gesubsidieerde bibliotheken bedoeld moesten zijn. De eerste Openbare Leeszaalen en Bibliotheken ontstonden in Nederland in het laatste decennium van de negentiende eeuw. Maar de eigenlijke doorbraak voor de Openbare Bibliotheek kwam in 1900 met het verschijnen van het boek van de Duitser E. Schulze, *Freie öffentliche Bibliotheken*. In Duitsland was in de jaren negentig de ‘Bücherhalle’-beweging van de grond gekomen.²⁰ Bücherhallen zouden neutrale, openbare bibliotheken moeten zijn, bestemd voor alle rangen en standen. Het was dit boek dat volgens Greve – de man die jarenlang de energieke, deskundige voortrekker van de leeszaalbeweging zou zijn – de Angelsaksische ‘public library’-gedachte in Nederland ingang heeft doen vinden.²¹ Uiteindelijk koos men ook in Nederland voor bibliotheken voor iedereen en daarmee zou in de twintigste eeuw het lezen in rangen en standen tot het verleden gaan behoren.

Mw. H. van Goinga, Jura 13, 7607 RE Almelo.

Noten

- 1 Dick van Lente, 'Drukpersen, papiermachines en lezerspubliek: de verhouding tussen technische en culturele ontwikkelingen in Nederland in de negentiende eeuw' in: Theo Bijvoet e.a. (red.), *Bladeren in andermans hoofd. Over lezers en leescultuur* (Nijmegen 1996) 246-263.
- 2 Jan Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen: de westerse wereld rond 1900* (Amsterdam 1967).
- 3 Paul Schneiders, *Nederlandse bibliotheekgeschiedenis. Van Librije tot virtuele bibliotheek* (Den Haag 1997) 170.
- 4 P.W. Klein en M.A.V. Klein-Meijer, *De wereld van de Koninklijke Bibliotheek 1798-1998. Van statelijke institutie tot culturele onderneming* (Amsterdam 1998) 56-60.
- 5 N.C.F. van Sas, 'Barbarisme of beschaving. Rondom de stichting van een Nationale Bibliotheek in 1798', *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 4 (1997) 57-74.
- 6 Schneiders, op. cit. (noot 3), 139-146.
- 7 De universiteit van Franeker en de Geldersche Universiteit te Harderwijk werden opgeheven en hun boekenbezit raakte verspreid.
- 8 Zie: Schneiders, op. cit. (noot 3), 103-104; 125.
- 9 Zo is bekend dat de Latijnse School in Delft al in 1721 beschikte over een bibliotheekje, bestaande uit enkele honderden titels. Uit de catalogus is echter niet af te leiden wie van de bibliotheek gebruik konden maken. De kleine bibliotheek van de Latijnse Erasmusse School te Rotterdam was bestemd voor het curatorium en niet voor onderwijsdoeleinden. Van deze bibliotheek is een catalogus uit 1788 overgeleverd (Schneiders, op. cit. (noot 3), 104-109).
- 10 *School-orde: ghemaect ende gearresteerd by de Heeren Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt, over de Latijnsche Scholen binnen den selven Lande. Den eersten October seshien-hondert vijf ende twintich*. Tot Leyden, Na de Copie ghedruckt in 'sGraven-Haghe, by de Ordinaris Drucker, van de Ed. Mog: Heeren Staten Hollandt ende West-Frieslandt. Anno 1627, afgedrukt in: A.M. Coebergh-van de Braak, *Meer dan zes eeuwen Leids Gymnasium* (Leiden 1988) 47-54.
- 11 E.P. de Booy, 'Hoger beroeps onderwijs op de fundaties van de vrijvrouwe van Renswoude, 1756-1811' in: *Onderwijs & opvoeding in de achttiende eeuw* (Amsterdam 1983) 93-102.
- 12 *Catalogus der Bibliotheek van Teyler's Stichting. 1826*. Te Haarlem, bij de Wed. A. Loosjes, Pz, 1826.
- 13 Schneiders, op. cit. (noot 3), 134-135; 238-239.
- 14 Zie bijvoorbeeld de catalogi genoemd in: Hannie van Goinga, *Alom te bekomen. Veranderingen in de boekdistributie in de Republiek 1720-1800* (Amsterdam 1999) 351-352.
- 15 W. van den Berg, "'Gij, die nu begeerig zijt om uwen geest op te schranderen'" in: W. van den Berg, Henk Eijssens en Ton van Kalmthout eds., *Haarlemse kringen. Vijftien verkenningen naar het literair-culturele leven in een negentiende-eeuwse stad* (Hilversum 1993) 9-26.
- 16 Zitting Tweede Kamer, 22 mei 1851 (Schneiders, op. cit. (noot 3), 131) en idem, *Lezen voor iedereen. Geschiedenis van de openbare bibliotheek in Nederland* (Den Haag 1990) 33.
- 17 Frederik Muller, 'Het Rotterdamsch Leeskabinet en de Engelsche Free-Libraries', *De Economist* 9 (1860) 321-330; aldaar 329. Muller acht het overigens van belang dat de gelden voor het Leeskabinet rechtstreeks komen van diegenen die belang hebben bij zo'n instelling. Wanneer daarvoor belastingen worden aangewend, zoals in Engeland, betalen ook de tegenstanders mee en wordt het instituut dwangmatig van bovenaf opgelegd.
- 18 Frederik Muller, 'Een enkel woord over volksbibliotheken - volksletterkunde - colportage' in: *Praktische volks-almanak* (Haarlem 1862) 155-172; aldaar 161.
- 19 Muller, art. cit. (noot 18), 324; 329.
- 20 Wolfgang Thauer, 'Die Bücherhalle als "Bildungsbibliothek für alle Stände"; Programm und Volksbibliothekarische Wirklichkeit' in: Gerhard Liebers und Peter Vodosek Hrgs., *Bibliotheken im gesellschaftlichen und kulturellen Wandel des 19. Jahrhunderts* (Hamburg 1982) 137-155.
- 21 H.E. Greve, 'De Openbare bibliotheken en leesalen' in: *Niederländisches Bibliothekswesen; eine Übersicht in acht Aufsätze* (Utrecht 1914) 41-51.